

Ниитилел амыдыралының

килдизиниң почтазындан

Тываның Россия Федерациязынга каттышканының 50 чылынга

ТӨЛЕПТИГ САЛЫШКЫНЫН КИИРГЕН

1949 чыл. Тываның Россия Федерациязының састагына каттышканындан бээр 5 чылын демдеглэринге белеткенип турган. Тывага колхозтарны тургузуу аргылары кидин түлдүк үези ол чүве. Тес-Хем кокуунга коллективтик ажил-агыйларын орнанаастар, чаа езу-биле ажилдаар, турттаар дугайында хуралдар ууда-ларга болуп турган. Чыргаланды сумузуун араттары бо шимчээшкениге идепкейлик киршикен. 1949 чылдың чарынында колхозту маана тургузар талазы-биле хурал өрттирер чар сумууну чо-нууну ортузунга тааы берген. Хуралды Белдир-Арыгга арттирери дугурушкан. Борта чагыс бажында турбаан, чазын, кузун аал-даар хонар чер-ле болай. Ол үеде араттар чайлаглар-ге көжүп үнүлери берген. Билдир-Арга болза олар хуралга кижирин-биле чыгып келген. Ол үеде чоң кочуг идепкейлик турган. Чыргаланды сумузуунга турган МЧАЭ-лериниң кежигүнери, ол ичээр чуртап чопаан хуу араттар колхозка кирер күзелге идепкейлик билдирешкени-рин бижип алаш келген-не. Хурал маана Калинин атыг колхозту тургузарын шийттирген. Баштаар ченин лагерьде Иван Кеский-олду сонган. Коллективтик ажил-агыйга кире-рин күзөөн үлүстүн билти-риниңиңиң өзүгар чагыстап хулаа алган. Даваа-зында хүнерде колхозка кирген кижилерниң ажил-агыйга салган малдарын че-летеп, данамлаш, тускай казакчыларга хүлээди бер-ген чүве. Сайгыт, Кара-Бош-Дар, Ужарлыг-Хем, Алдым-Тес ынаар чурттап чораян арат-тар хуралдаш. Киров атыг колхозту тургускан. Оон даргазына Оюн Тараачы сонгуккан. 1950 чылда партия болган Чаахтыр үрүмк кол-хозтарны улгаттарар, кат-тыштыр дээр шийтирериңиң өзүгар ол чылдын кузунда үстүнде адаан ийи кол-хозту каттыштырган. Бады-лашканының түнелгиле колхозту Калинин деп адаан, төвүне Белдир-Арыг сууру шийи алган. Оон баштаар ченин ла-герьде Оюн Тараачы сон-ган, бо тускай зоотехник артемин кичи турган. Бирги элечеге колхоз төвүне чуртала бажын-наан, школаны, эмгелге, культура албан черлерин, бүдүрүлге объектилерин ту-

дарынче кичээниги сал-ган. Бичан машина-техника турган эвес, тулдүк ы-лык тайгага колхозчулар бе-леткеш, шаңак-тергелги ааттар-биле суурже сөөртүп турган. Тулдуга хой сааныг кичи ажилдап, чаа мерге-жилди төд-л ап, 1-со-руктуг ажилдап келгенер. Дмитрий Девий-оол, Иван Бады, Оюн Артына, Иван Данзырын, Дмитрий Тараачы, Максим Сувандин бол-гаш өске-даа он-он тулдү-жүлар чаа ажил-херекти бү-дүрениге идепкейлик кир-ишкен. Ийи-үш чыл ишти-нде-ле чугула херекти кол-тудугары дооскан. Түвү-бууну бешин кылып турар болу берген. Ол үеде печка салып билди улус ховар чү-ве. Шупту бажындарга че-калары Оюн Чоудун-оол сал-ган. Белдир-Арыг сууру тулдүк сайзыралы херекте тулдүк бригадари Самдан Алдына улуг үлүгн кирге-рин мактаар алаар. Колхоз мал ажилдыг бол-гандан ажил-агыйнын баш-таар чери, тускай арте-минигери оон баш сааны ө-жүтүр, уксаазын өжүтүр, продуктууну белдир со-рулганы баштайгы айларын-да эгелеп салган. Ажил-агый чинге нарын дүктүг хой өстүрер, оон ээлин бү-дүрер углангышкынын турган. Бичанга мал ажилдыг шийтинген кич-жилерин чорудуп турду. Тулдуга ажилдап турган Иван Данзырын, Максим Сувандинни хой ажилдыг чоруктан. Оон соонда олар боттарынын үр-түнелдиг ажил-агый-биле республика-нын сураглыг кижилериниң сааныга кирген. Чааг олларың куш-ажылын бе-дин-биле үнелээш, орденер, медальдар-биле шаңаан. Харал-Тей сут-баран фер-мазын Чоуду Батар хой чылдарда удуртуп келгеш, мурнакчы фермадарың са-нынга чедирген. Оон эвээш эвес мурнакчы саанчылар үген. Коллективтик ажил-агый тургустунган соонда бир ГАЗ-51 деп чүк машина-зын садып алган. Чолаачы-лар эргелиг кичи чок бол-ганыдан Гриневич дээр оогу нациялыг кичи-ажыл-агый кирген. Бичанга ка-дулар эржек чугула болу-бээге болуу үлүстү Кызыл-дыг автошолукчы өөд-лөп чоруткан. Анаа Бал-най Томбуу, Хураган Де-ман, Михаил Сыды-оол, Батары Колан-оол болгаш өскө-де-лаа өлөпчү алгаш, ажил-агыйнын баштайгы чо-лаачылары болганар. 1950 чылга С-Магалла-га МТС организастаттыңып

тургустунган. Кожуунга ме-ханизатор кадрларын бе-леткээринге болгаш чер ажы-лык сайзыралы херекте ол улуг ролду ойнаан. Чаа организастаттыңып тургустунган колхозчу ажил-агыйның аныктар хө-йү-биле хаара туттунган. Олар онаашкан херээңге ээ-харысалгалыг болуп, ак сеткилдиг ажилдап, өчүе эвес үле-херекти бүдүрген-не. 1955 чылда шериг алба-нындан халажып келиримге менн колхозтун комсомол-чулары комсомол комите-дин секретарына сонуп ал-ганнар. Анык ажил-агый-ларын бүдүрүлгеге калбаа-биле хаара тулар, политик-тиг болгаш ниити олинин белдир, кижизидилгезин өжүтүр дээр комсомол-раком-биле кады комитет элээн хемелерни ап кел-генинин түнелгиле олар колхоз бүдүрүлгезиниң ка-йы-даа адырынга эки ажилдап, хой-ниитинге эки-рээңге идепкейлик киржи-п келгени мактап, демдеглэр болаан мен. Малчынарын, чер ажил-дакчыларын, механизатор-ларын, тулдүкчүларын болгаш өске-даа ишчилер-ниң аразыга мурнакчы аныктар эвээш эвес турган. Олар Чыргаланды сумузу-гарына, сууржун амыды-ралче шийтирине, маши-на-техниканын нарын хө-рөз шингээди алдырыга мурнуку одуртуга чоруп келгенер. Бичанга аны-ктар колхозтуң экономи-казын көжүрүлгени улуг күш-ажылчы салгышкынын кирген. Маана бир чикек-тен кирип көрөй. 1950 чылда аныктарыңиң сиен белеткээр тускай бригада-зын тургускан. Бригадирин-ге кочуг анык, 20 харлыг Иван Хураганын томуйлаан. Организачы, ажил-агый кич-жи турган, сөөлүне барып, колхозтун кол бухгалтерин-ге дык үр чылдарда ажил-даан. Сиен белеткээр бри-гадга 70 кире кичи ыт-лы-на ажилдап турган. Олар ажил-агыйнын малы-г хөргөлдүг өлгөнүн кол-тудуңа шуптузун белеткеп берип, кочуг үлүг, ажил-кыг үле-херекти бүдүрүп, белик көлдүрүшкүниң, дүң-дүң лайын шыгычы ажил-дап турганын сагырга сет-киге өөрүчү-тур. 60 чыл-дага чедир бригада ажил-даан. Ота ажилдап турган-на ам күш-ажылдын хо-омчулары болу бергенер. Оларга Бугалтай Кеский-оол, Максим Дүүчүн, Сам-

буулай Соян, Маазым, Хе-релмаа Чанзан-оолдар, Чаш-тыбай Увагур болгаш ө-ске-даа мурнакчы аныктар хамааржыр. 50-60 чылдарын үезин-де бистин сумууну деис-кээринге орлар, арага-лар, корум-чурум үрээр, өлүржүр таварыла болганн сагынмай-дыр мен. Ком-сомол комитетинин секрет-ары тургаш, арагалаан, ко-рум-чурум үрээни дээр ча-гыс-даа комсомолчу хөмчө-ап, хуралга тургуспаан. Аныктар ычач билг-мер-гежил чедип алыр, онаш-кан ажил-агый ак сеткил-дыг күссөдүр, чаа аммы-ралды тургузарына теле-пти үлүгн кирер дээр шудургу ажилдап турган-нар. Анык ишчилер чүге ажилдарыга өлгөжүп тур-гал эвес, хөстүг үезин ажы-кыг, омак хөмчүг эрттирп келгенер. Клука кежээ-де концерт белеткеп ал-гаш, малчынарга көргүзө-ри чорту чычыр болу берген. Оон азынында аныктарың аразында ырлар, таңы-лар, хөгжүм херекселер-инге ойнаарыга хандык-шылдыг кижилер көүдө-лөн чүве. Районга болган бо-тыштыр уран чүүл көрү-лгезинге идепкейлик киржи-п, чагыс улаа эвес шаңалды-герлерин элээн бис. * Кали-нин аттыг колхоз-онде Эрзин кокуунун «Чаа-орук» колхоз аразында чар-ыштыг чүве, бичанга бот-боттарыңа аалдажып барып, арга-дуржулакты соолуп, концерт көргүзүп турган бис. Аныктар спорт-ка кочуг хандыкшылдыг, Хол бөмбү, шыларга ой-наар, хаакма маңнаар мер-кежилдигер эвээш эвес тур-ган. Колхозту организастап тургускан болгаш оон эконо-миканың хөгжүрениге улуг үлүгн кирген колхоз даргалары чорай Иван Кеский-оолга, Оюн Тараачыга, Кырыс Шамбулга, Иргит Бөсөлга, зоотехник Афе-дин Филипповга, агроном Петр Дузалинге, мал өмчи-лер Григорий Захаровка, Оюн Сейди-оолга болгаш өскө-де-лаа четиргенис-ти идердиг уктургу оис-туе чагыс черге турар эвес. Калинин аттыг кол-хозту «Чолураа» кылдыр ате алаан, оон соонда со-вхоз болу берген. Ам илаа колхозтун үлгиленишкени-ниң ажи-талу ажилдап, чурттап чоруурлар. Оюн БУГАЛДАЙ. Колхозтун комсомол ко-митетинин секретары чо-раап.

ДЕПУТАТТЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Танды кокуундан Дээди Хуралдын депутатын-га Дандар-оол Көк-Ху-наевич Ооржак сонгук-турган. Дээди Хуралдык депутаттары сонгуктуган-дан бээр 6 ай ажиң ту-рар. Бо үеге чедир Дээ-ди Хуралдын депутат-тары боттарының хүлээ-гезин күссөдүр, элээн ажилдарын кылгылаан. Дээди Хуралдын даргазы сонуп, организастыг айт-тырларын долузу-биле ший-тирлээш болгаш Чазактын 1993 чылдын отчетун ды-нап, сайгарганнар. Чаза-ктын тургузуун, сайытарын, комитеттер даргаларын ча-гыт бадылашкын-биле ба-дылаан.

Д.Х.К. Ооржак ДХ-ле социал политика комитетин удуртуп турган. Комитеттин кол-ла соруглазы — хоой-лудурумну ажилдап кылы-ры болгаш ол хоойлудурумн күссөдүлгезин хынаары. Чо-нун социал камгалаын Кон-ституцияга үнелээш чоруд-да болгаш немей кылгыт кылар хоойлудурын ажилдап кылгыр.

Дээди Хуралдын депута-ды Дандар-оол Көк-Хуна-евичиниң Танды кокуунуң сонгукчулары, чоңу-биле ха-рылаазы бижыг тулдү ту-рар.

«Межегей» совхозтуң ажилчынары, сут-баран фермазынын саанчылары, школа, садиктерин ажил-чынары, башкылары, сов-хозтун тускай артеминге-ри-биле ужуражылганы кыл-ган. Межегей сууржун чурт-такчылаа 20 кижини тус-кай хүлээп алган болгаш бугу айтырларыңа ха-рынын берген. Дүрген ордумак школ-азынын башкылар коллективин, өөреникчилер, дуржула-бу-дүрүлге ажил-агыйнын ме-ханизаторлары, чолаачы-лары, тускай артеминге-ри-биле ужуражылганы эргит-кен.

Чоңун көдүрүп турар ай-тырларың үезин негелде-винге дүңгүп турар болгаш дарыг шийтирлээш негел-тинип турар.

Ол-да бүтү сонгукчулар-ды көдүрүп турар айт-тырларыңа шийтирчанын, кадарчыларың, ажилчы-ларын башың төлөвириниң кулузу баа ажил чоктар-ын көүлөп турары, корум-чурум үөшшенинин өлүп турары баа Бай-Хаак — Дүрген аразында автобус чорбайн тавары хамааржыр.

Дээди Хуралдын депута-дына чагыт кылдыр: бугу аралары ажилдап тургаш, Алыг-Бажы школаның бээр Дүрген хемин кежилди тур-ган азар көбүрүчү кылды-рып бөвөнн Танды кокуун-нун чоң дөп турган. Бо талаа-биле Дандар-оол Көк-Хунаевич боттуп дузаны че-дирерин азаан. Михаил ОНДАР.

ХУУЖУДАР ЧЕРЛЕР ХӨЙ ЭВЕС

Бай-Тайга кокуунуң хуужу-дары Чечек Найдынова Хомушка ужурашкан, кокуунда хуужу-дары айттырларын калчаар шийтирлээш турарын соугуруга мен. — Кожуунда бо хүнерде ниити-биле 402 бажын, азы 701 квартира хуужуттунган. 21043483 рубль өртектиг квар-тираларын элериңе хуу өңү-чү кылдыр дамчылып бергени-вис ол. Совхозтарга хамаар-жыр бажынарын 80 хуууну хуужуткан. Кожуунуң көдээ ажил-агый эргелде, АКМК, культура кидини бажынарын хуужуларын шаг-ла-ла доос-кан. Ам коммунал ажил-агый бүдүрүлгезин турган, күвчүр өңүчү болур 140 квартира бар. Олар колдуу эртин, капитал септеге кылыр ужуруг бажынар болуп ту-рар.

Элээн хой чурттакчыларын бажын алыр элээс чөткөш. Чамдык бичи бажынарыда чурттап оларар өң-бүлө улуг бажын алыр элээш манай, бажың, ынамып туралар. Чижээ, дөрт аял чурттаар бажынарыда чурттап турар өң-бүлө улуг бажын алгаш, хуужудуп аларын болап олу-гулар-дыр. Хуужудуларын эки тура биле кылып болганда, оларын албадар эргэжөк. — Тээли суурда Автово-калды, амыдырал хандарыг-ча черин канчаар хуужука-ныла? — Автовокалды коммер-циал конкурсу-биле саткан бис. Ону садып алар кичи-лер чүге кокуунуң чуртта-кчылары болуп ужуруг деп чарлаш. «Тыва Республика-да күрүне болган муниципалитет бүдүрүлгезиниң хуужу-дар дугайында» ТР-ниң Хуужу-дарга (1993 чылдын май 27-де үнген) база «Фөк-ке» Күрүне болган муниципалитет бүдүрүлгезиниң хуужу-дар дугайында» Россия Фе-дерациянын Хуужу-дарга дүңгүрүп садып салган бис. Автовокалды садып алары-га 3 кижин билдиршиңиңиң кирген. Бугу чарыгдаларын садып аларын түнелгиле, оларын ийи оюу садып ал-арыңдан отбала-ла кааннаар. Сөөлүнде — хуу — кичи — садып

алаш, ынаа «Аржыкыла өр-тээли» тургузуу, саанын, столованы ажилдап алган. Оон-биле кады чазанар черин дерип тургускан, чугула хө-репелдин бараанарын чаап белеткеп, чоңга салып турар. Кожуунуң амыдырал хан-дырыла бүдүрүлгеге эргелдин ол бүдүрүлгени коллектив баштай аренага алгаш, оон улаштыр боттары хуужудуп алганар. Өртүн чыл ийтин-де төлээрлер. Амы үеде эги-лер өртүнүн 30 хуууну төлөп алган, чединиңиңиң ажилдап туралар.

Коммерциялыг конкурсу-биле АКМК-ны садып тур бис. Ону база-ла чүге кокуунда чурттап туралар садып алыр хуужурут. Ам дээренинде ол тулдү организастыңын садып алыр-биле ийи хыгыт кир-ген. Бирээш ол бүдүрүлгениң коллективин. Ол шыкшак ко-жуунда септеге-тулдү үнел-стогуу шыткениге кылдыр коллектив боттары хуужудуп алыр деп туралар.

АТБ-ни бо чылын хуужу-дар бис. Күрүс болгаш муниципалитет бүдүрүлгезиниң хуужу-дары конкурсу дамчыштыр азы аукционга садып саарар арга-биле кылдыр болганда АТБ-ниң конкурсу дамчыштыр хуужу-дар алаар бис. Чунар бажын, ынаа хөп чурч өң ба-за Чонар-Даш аалчылар бажынын «Россия Федерация-зынын күрүне болган муниципалитет бүдүрүлгезиниң хуужу-дар дугайында» Россия Федерациязынын Хуужу-дарга күштүг бооп киргенинин мү-дөө-ла аарыда көрөшү-биле оон ажилдакчылары ажил-кыг кирген, коллектив шүт-сээш алыр дээр улус. Кожуунда хуужу-дар азы садып саарар алган организастыңиң чер-лери хөй эвес улус-тур бис ийи.

— Хуужуудагага чеже аны киргениң, ол ийген ажи-херектиңиң кайнаар ажилда-рыма? — Саян-оол ИРГИТ. Тээли суур.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Шагаан-Арыгнын автома-шиналарга кынар-чар мате-риалдар бээр станциязыга деп таңгыт-ла он чыл ишти-де ажилдап келин. Доора-бында көргөн улус бистин ажилдыгың чин деп бо-лар. Шынаала-да таптыг түтүп киритер болза, эр-улус бешин шызыас жыны доржыктыг ажил болду-рун ийи-дээр эр-улус-тур бис.

Автоматтар ажилдап турда мунча-чүгөр. Каман кайы-бир автомат ажилдаарың баарга, мөктөр келбөсө, хол-бис кылдып киритер ужу-ру таваржыр. Заправкала чер адаалыа хөп кан улуг до-каларда кынар чүдүлүп хө-мчө-лүн аар демир хөмчө-биле

хынаар. Хоралыг бүдүмелдер-биле холбашкан ажилдыг-ыңа. Ал турар шызыас чөк чөргөп муштап өрүлгөс. Ону бөвөн өй-шанда бербес боор-дур.

Кады ажилдап турар эи-өөрүм база-ла көрөжөш улус. Он-чээрби чыл ажилдап каан-кай. Шагаан-Арыг коорай-тын уулдун чурттакчылары чүве. Чоокта чаа күд-ажи-лар тоочуну Вера Анисимов-на Коваленкоу пенсияже үс-дэняс.

Дун, хүн ийеңиң ажилдап турар бис. Чагыс үеде шүт чай чок хөп болуп. Хуу ма-шиналарын садып алыр көү-дөөн. Бенинниң сөөртүп чет-

тикпей турар. Сөлдүг ко-куунга АКШ-та хуу машина-лар улус көшө-даа болза «хөтөлгөсүн» ийи-чагыс му-гулдар чорду. А бистинде кыш, чай чок шаал эвэр боор-дур. Ол чоруктарың хөй ну-руузу эржекче үш ораам амыч чок, анаа-ла ажи чарыгала боору билдирген. Черде ына-анга, чорук-да чорудуп болза кынапталыг, бөдүмчөлүг боор болза эки.

Кынар-чар материаллар тыбыла берге үеде чурттап турарыңа мөксөп билер херек. Тывада нефть шүт чок Шагатай деп тактыл-чыл мунча чүве чок-тур. Бо-далгы ботка херек.

Лямла КРЫСНА. АЗС-те оператор.

Партия хооркомунуң пленуму

Россия Федерациязынын Компартиязынын Кызыл хооркомунуң элечериг плену-му бо чылдын июль 7-де бол-ду эрген. Партияны ийи-ни амыдыралдыг эң чугула айтырмын алаа хуужулап көргөн. Партия хооркомунуң бирги секретары Г. А. Смир-нов ол айтырды дугайында пленумга лындагы кылган. Пленумга сапал бергенер: хоорком кежигүнери В. М. Биче-оол, А. И. Магус, К. С. Шойгу, В. А. Подржин, пар-тия рескомунун төлөөлөкчи-

бирги секретары Г. А. Смир-нов ол айтырды дугайында пленумга лындагы кылган. Пленумга сапал бергенер: хоорком кежигүнери В. М. Биче-оол, А. И. Магус, К. С. Шойгу, В. А. Подржин, пар-тия рескомунун төлөөлөкчи-

Чугаалпаян айтырдыг та-лаа-биле тускай доктаалды пленум хүлээп алган болгаш Кызыл хоорайнын бүтү ком-мунистериниң хуралды чоок-ку үеде чымдырларын ший-тирээш. (Бистик көрр).

Социал камгалал

НЕГЕЛДЕ ХОМУДАЛ КОЛДУУНДА ЧИТКЕН

Рыноктуг экономикаже шилчээни-биле холбаштыр, өртериниң хуу бүтү канчаар-ла аажок үзүп, чоң-вун амыдырал байдалы хуу келген тулдү на бер-леп олар үеде чоңуң социал камгалалың айттыр сөөгү үеде бирге турар турар дээр чазыг болбас хире. Танды кокуун чыгаргызынын даргазын чоңунуң социал политика талазы-биле ораалчызы Ольга Кыргысцова Дамдин-биле чугаалашкан. — Ольга Кыргысцова, си-лер бо ажилга ажилдаа-ла элээн аларыңар. Чоңунуң со-циал камгалалың талазы-биле ажилды канчаар эге-лээш силер? — Бир-ле дугаарында ко-жуунга чоңга социал ажи-дыа чедирериниң талазы-биле тускай чөвүлелди тур-гускан. Хү чөвүлелдин ажи-дын бөдүм бажынын турар-геш. Ай сагында-ла чымы-ла, азы-дуза чедирериниң талазы-биле анык-буру ай-тырлары шийтирелп кел-ген. Ол шыкшак не-чаштарын камгалаарынын сабырын бээр организастаан. Социал ажи-дыа чедирер албан че-рин, социал ажи-дыа чедир-ериниң тускай фондуун ко-жуунда организастаан. Социал ажи-дыа чедирер албан че-рин, социал ажи-дыа чедир-ериниң тускай фондуун ко-жуунда организастаан. Социал ажи-дыа чедирер албан че-рин, социал ажи-дыа чедир-ериниң тускай фондуун ко-жуунда организастаан. Социал ажи-дыа чедирер албан че-рин, социал ажи-дыа чедир-ериниң тускай фондуун ко-жуунда организастаан.

нерин сайгарып көргөш. 1 млн. 177 муң 724 рубльды ажи-дыа элээн чедирген. Чингелде-диг чээлин 14 өң-бүлөгө 5 млн. 700 муң рубльге бер-ген. Ол шыкшак 233 студен-тилерге материалдыг дузаны көргүзүп, бир студентиге-ле 5000 рубль тулунтуг чык өртектиг ажи-чмен продукту-ларын садып берген. 340 муң рубльди 17 бүдүн өскүс сту-дентилерге дузалаамы кыл-дыр үлөп берген. Ам бо чыл-дын август айында студенти-лерге дузалаамы бээрин план-лап турар. — Ам удаас уругларын чыгыт дымтагыла эгелээш болган, бо талаа-биле кан-дыг ажилдар кылдынын тур-рар ирга? — Ам бо хүнерде уруглар лагерлерде дымтаан тур-рар. Оларын санында 29 бүдүн өскүсүр, 33 хой уруг-лардыг өң-бүлелерде уруглар, ниити-биле 104 насы чөп-пестер бар. Олар бо хүнерде Байлак лагеринде дышта-нал турар. — Сөөлү үе-е чыгарга черлерин ажи-кычлары суурларие комитетиниң үнүшкүне, кылгаш, арага-дарга сунадулуг, ажи-то-лууду кижизидилгезинге ки-толардыг, чоңун хуудалыга тург-зүп, хөмчө-лөриңиң а тур-рар болгай. Шап мындаг чөвүлел салбас ажи-илериниң дөштүн кайы хире бооп турары? — Ийе, үнүшк ийерни суур бүрүзүңе өрттирп келдибис. Ажи-төдүңүн кижизидилгезинге сагыш сал-кай, арагалаар не хөргөжөн-нер чок эвес, бар-тыр. Олар-ны чагыс чер-чуртуларынын мурунуга тургузуу, хөм-чө-лө алган соонда, чамдык

ыныг ийер аксы-сөзүн бер-тир эки талаа бажынарын кылдып турар-дыр. — Силерин бодап тура-рыңар-биле чедир кылды-рыңиң турар ажилдар бар ирги бээр? — Эңне четес ажил чүл дээрге, бичиңи чаш уруглар-нын сут, төвөгү, кефир-биле хандарыгызын кокуунда чедир организастап шыда-ваан бис. Бичиңи уругларын-чы күвчүлери ажи-дарыңа айттыр чылдан чылче хаам-дыгыл, мынчага чедир ший-тирлетиңиз. Бай-Хаактын эмгелге че-ринде төвөгү-лаа, кефир-лаа кылдып турар, сүтү бичиңи уругларга анаа-ла үлөп бер-тир турар. Бай-Хаакта бичиңи уругларын сут куклазын бын бешен бажың бар-да-ваан болза, оон ийтинни дер-ип херексели чок. Бажының ийтинки шевелер ажилдары акша-теректи чогу-биле ара турар алган. 1993 чылда төртүңүн уругларын сут 295, а олардан бир хар чедир назы-дыг уругларын өлүп хөвөөн 12 болган. Ол дээрге 1000 төртүңүн уругларга хамаарыштыр 406 хуу бооп турары, ол холкок улуг көр-гүзүп бооп артышпаан. Ол шыкшак Тыва Респуб-лика Президентизиниң иш-тиг-саагыг хөргөжөңгерге ба-за чаш уруглар эмирлер ийелерге ажи-чменин хөвөө-рин тургузар дугайында № 1 Чарлынын кокуунда четес боттадырып келген. Мындаг ийелерге чингелде-диг чээлдер бээринин тус-кай корум-чурумн мынчага чедир ажалдаа банкылары ажи-тап кылбаан. Самы-оол ООРЖАК чугаалашкан.

ныг ийер аксы-сөзүн бер-тир эки талаа бажынарын кылдып турар-дыр. — Силерин бодап тура-рыңар-биле чедир кылды-рыңиң турар ажилдар бар ирги бээр? — Эңне четес ажил чүл дээрге, бичиңи чаш уруглар-нын сут, төвөгү, кефир-биле хандарыгызын кокуунда чедир организастап шыда-ваан бис. Бичиңи уругларын-чы күвчүлери ажи-дарыңа айттыр чылдан чылче хаам-дыгыл, мынчага чедир ший-тирлетиңиз. Бай-Хаактын эмгелге че-ринде төвөгү-лаа, кефир-лаа кылдып турар, сүтү бичиңи уругларга анаа-ла үлөп бер-тир турар. Бай-Хаакта бичиңи уругларын сут куклазын бын бешен бажың бар-да-ваан болза, оон ийтинни дер-ип херексели чок. Бажының ийтинки шевелер ажилдары акша-теректи чогу-биле ара турар алган. 1993 чылда төртүңүн уругларын сут 295, а олардан бир хар чедир назы-дыг уругларын өлүп хөвөөн 12 болган. Ол дээрге 1000 төртүңүн уругларга хамаарыштыр 406 хуу бооп турары, ол холкок улуг көр-гүзүп бооп артышпаан. Ол шыкшак Тыва Респуб-лика Президентизиниң иш-тиг-саагыг хөргөжөңгерге ба-за чаш уруглар эмирлер ийелерге ажи-чменин хөвөө-рин тургузар дугайында № 1 Чарлынын кокуунда четес боттадырып келген. Мындаг ийелерге чингелде-диг чээлдер бээринин тус-кай корум-чурумн мынчага чедир ажалдаа банкылары ажи-тап кылбаан. Самы-оол ООРЖАК чугаалашкан.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫ

Танды кокуун чыгаргызынын элечериг коллегия-зын «Кожуунуң экономиказын 1994 чылда эде тургузарың дугайында» айттырмын чугаалашкан. Анаа албан организасталыңарың, ажил-агыйларын удуртукчулары, сум чыгаргыларың даргалары киршикен. Ук хуралга ийлектеги кокуунуң ча-гырга даргазы Б. К. Валчин-оол кылган. Чагыр дараам ийлекте-лиге кокуунда экономиказын реформанын чоруп турарың байдалы улум нарылап, совхозтарын база өскө-лаа бүдүрүлге организасталары-нын сан өзөү улум-на бак-сырп, харын-да чамдык кө-дээ ажил-агый-ла тулдүг ор-ганаашылар дүжөрүниң кырында келгени айткан. Сан-хөө талаа-биле эңне берге байдала «Межегей», «Россия», «Кара-Булу», «Шанган» совхозтары турар. Эрген 1993 чылдын түнелги-биле «Межегей» 100,9 млн. рубль, «Россия» — 71 млн., «Шанган» — 57,7 млн. рубль, «Шанган» 72,3 млн. рубль-де-ле түстү-тулдү каражылыг кылдыр ажилдааннар. Май айын 15-тин мезезиниң өзү-гар аларга, бүдү-ле көдээ ажил-агыйлар күрүне бажы-зынга 1 млрд. 926 млн. рубль өрелиг бооп арткан.

Чыгыр дараам ийлекте-лиге кокуунда экономиказын реформанын чоруп турарың байдалы улум нарылап, совхозтарын база өскө-лаа бүдүрүлге организасталары-нын сан өзөү улум-на бак-сырп, харын-да чамдык кө-дээ ажил-агый-ла тулдүг ор-ганаашылар дүжөрүниң кырында келгени айткан. Сан-хөө талаа-биле эңне берге байдала «Межегей», «Россия», «Кара-Булу», «Шанган» совхозтары турар. Эрген 1993 чылдын түнелги-биле «Межегей» 100,9 млн. рубль, «Россия» — 71 млн., «Шанган» — 57,7 млн. рубль, «Шанган»

ЧҮГЕ ХАЙГАРАЛ ТУРГУСПАЗЫЛ?

Качык, Цергин-Гол, Сай-Гай, Көргүрүз болгаш Хо-син-Гол шунту Сөнгөл сы-нын мурнуу талазынча аккаш. Тес суумча кир-геш, Моолдуу Убса-Нурже-рир чыдар, Убса-Хөл бас-сейинин хемери боолур. Мээд ада-иём шаанда хуу айкы-агылай, арааттар тур-гаш, шак бо алды алаанын хемерин аразына чылдыр дөрт эргилдегенде көшкүн амдырдыг чурттап чо-рааннар. Боттарында шо-рулук мал-маганы өзөш (2-3 саар мекендериг, 10-20 ки-ре, хой-шкүдүг, чыгыс ку-ла, бөзиден төрүтүнгөн 2 кула аяктарыг чоран) а ки-жи, оларын үмү эм бис-терин аравыста чок, хей-мер кыс дунам-биле мей-ий-ле артывас.

Бича хей ажи-төлүн, ө-бүлөзүн азыраары дыка бер-ге, даган-тараа, картошка, ногаа деп чүве билер эвес. Ачам күжүр бисти колдуу-ла-ла ан эвди-биле өстүрүп каалып чыкты эвес. Ачам ажи чоран, сөөлдүн кээп Качык сумузуун эң дээр ачыдарынын саняга ки-рип, хей бөрүлөр өлүрүш-үш адар аң бөзү-биле шап-наткан. Ол үзүн эгелер ачамы чылдык кижилер «Ачык Чыгырал»-даа ди-жи шолалан алган чүве. Хөжүк атам 73 харлаш, мөзүн кижи.

Шынал-ла, ол үдө ү-түндө алаанын хемер — Тывада база бир терини бэйлек черлерин бирээзи турган дээринче кым-даа маргыштып шылаас. Хемер унаары, мөзөстөр, алаак-улаада те-чүма, элик-хубу-зу, сыын-мыйгаа, бую-бу-лаан, черик хааны өлбөк. Номуртарында тарбаганар, тоотай, дилги, кырга, ар-гарларды дик, ас, тооргу дөшү язы-буру ас-мен эл-бөк турду.

Корсан халлардыг мөс-терден эзелден, да бөди, мырнай хем ишти кири колдуу-ла үнгөн-не ситени черик согуна турду. А кат айманган илек-караа, кы-дык, көк-кат, кызырк-караа, киш-чукаа денди үнөр турду. Ону-ле черел-дештир язы-буру ам от-тар, үдүт өтү, шене, ар-тышпаанак, теве кудуру дөш, кайдык ам оттар чок дээрли. Үстүндө алаанын эм оттар, артыш-шанаак мүн-не бичи бар чорду.

Бо Качык ажил-агыян онгайыстап эзелден бээр, үстүндө алаанын өскөн, а-раан черлеринге өзгө каш катан чордум. Шаандаг дег чүве найда боори 1939 чылда ол черлеринин эне-и а-менниг, олар-белчир-лиг, дараа тарыар, ситен кезер черлерин Моолга те-рипке чорду. Анаа сыйда-лап чылган, Моолдуу хама-тылары ол эне чыдар бистин девиздеринден кара ту-расында аңап турарынан аң кончү өзөпкө келди деп чү черин чурттака-лары чуртаалык орак бол-ду. Эрткен май айлан эр-дөз, өөр-өөр бөк алган, дүшкөн эрги сыын мыс-төрдү чып ап турар. Чүге чере бо девизээр-де хайгаарал чок чорду?

Чүге дээр, бо бугулан болуп турар кол чылаа-ны — ол терин дээр онза байдыкты черлеринче Тыва-байын Чазанын. Долганар турар, хурааттыл камгала-ламын даргалары, ар-га-дыг айып-агыянын, аны-ыяр — наткажышкызын талээдери анаа чептээ, ону билерин турарында деп бил-лип турар мен.

Төрөн Тываыстың ол аяктыг бунуун камгала-ап, оон байлаан ажил-ла-ныкы терини-не-дир! Кам-бын-лаа хайгааралында чок чө бооп артышпаан тура-ры кончү хомузаныг. Целин Голдуу хем ишти-не кийи үнү турган согу-лаа кайда? Оон чүге чө сыйгытар көөр бис. Моол-тур-ди. Даа казы алгаш, төвөдү-биле үндү сөөртү бергенер, одагырында те-велерин баглан турган изи, ында төвө өдө оваланы берген турар чорду.

Хооин-Голда бистин ге-одоттарыны ховар металл-доорик курлавын тола-раткаш, хаалкан черинче баяк 40 хире бижан тур-ган чүве. Ам ол баянчан-ныш согаа, хаалка кыры дөш, аар-саар херекте-деш шудт чок, оларчы оя-ла моолдар алган барган Камчык кызыгал шери-ринин постузу, егөөлдө азга даамыш тургуспазыл-компаенис «Хайгаарал» компаниясы чорудар болза, кончү таарымчалык болуп дөшкөн чө саналат тыва. Ону чулуудуууну терини мен Билык хайгааралы түшүрүшү үе неген кел-ген. Чүге дээр, ол черин байлаан төтөклекчилер ком-панис, аяктыг ажи-лаары негетини турар.

Отур ЧЫВЫРАЛ.

ФРАНЦИЯНЫ МЫНЧААР БИЛДИМ

● Депутаттың орук демдегели ●

(Төңүзү, Эгези № 98 «Шыда»).

Каш хонук иштинде кым чүмү чугаалаан толар-гайлап бижир дие, дыка хай үе-шак, шыдамыккай чо-рук негетинер. Ындыг со-рулга хол дээр, сегирип ал-байн, болган чугааны бө-лүктөп тургаш, кысказы-биле тавыштыр дээр соругам мындай.

Программа Эугаар баш-тайгы хунда кижини эрге-лөөнүг хамаарышкан Ев-ропа Конвенциязынын бол-гаш Суд дугайында илек-те-ди Европа Судунун шит-кечизи Андраш Бак кыл-ды.

Бодалдыг кол утказы чүл дээр, Европа Чөвүлди 1953 чылда кижини эрге-шөлөөзини дугайында чур-тар аразында Европа Кон-венциязын хулаа алган. Ын-да кижини бурзууну хостуг эргелерин хойлууду деп до-ктааткаш, оюу илап магады-лаарын күрүнө бурзууне да-гып турар. Ажык-биле чу-галаарга, чамдык таварыл-галарга, национал өчө-пү-раури чоңинарын эрге-шө-лөөнүн кызып-кыйыл, ха-жида берген таварылгаларга кайын дуза дилеп кымга оогаланыр деп аягыг аңа-а бир хоозун чүве эвес. Шынал-ла, ону канчаар шиттирээрлиг ынчаш? Бир эвес кандай-бир күрүнени албатызыга хамаарыштыр Эу-Дурум чок чорук, кар-жы-лонгун хажыдышык болганда, Страбургта хо-мта тыныштыг Европа Ко-миссиязыга хомудал болур. Оон составында бедик мер-генниг иорстер Комиссия-нын кежигүнерини сань үстүндө чугаалааным. Кон-венцияны бадмалаа, хулаа алган чурттарынын саняга дүжүп турар. Хуусааы ал-ды чыл. Кежигүнер келген чуртун талээ-тегик, кымга-лаа хамаарышпас, чүве хойлууду чүмү болгаш керээ-лерге чыгыртып ажилдап турарлар.

Хуу кижилерден кирип турар өргүтүш-хомузалар-ны быттай Европа Комис-сиязыга сайгарар чурум.

дун ханы сайгарып көргөн. Ону ажыктын комиссияныг кежигүну дээрги Голдот Маас-Гестеранус таныштыр-ган.

Оон кол утказы болза ий-чангыс кижилерни эрге-шөлөөлөрүндө аңгыда, бө-лүк улустарнын эргелерин камгалаарын чурумунуң дугайында чугаа чоруп ту-рун Дика хей национал хойлууду дугаар чурт иш-тинде хей эвес саныг чо-луунд эрге-шөлөөзин тооп көрбөй, а харын-даа кар-жызы-биле хажыдып, олар-ны хомудалып турары ай-ты. Төлөвилдин 2-5 чүл-деринде ол бугуну тускай-лап көрүп турар. Чижээ-дээр, Балтика чогуунуң чурттарында орус чоң ол республикаларнын хамаат-тыларыга хамаарыштыр на-ционал талазы-биле эвезки болуп турар. Шынал-ла, оларын салым-чолун улус-тар аразынын дугуржула-зы шиттирерге чүве бол-за, ону ным чөп шиттир-леп бээр деп.

Черде ынчаш, биче буу-рай улустарнын эргелерин камгалаар талазы-биле Ев-ропа Чөвүленин, Парла-мент Ассамблеянын ажил-чорудууларында дээрги Жан-Пьер Вормс илекпейки кир-жил турарын айтыр болза эки. Ол черде кычаш, ху-лаанган ажилыга берди-ген, ханы билдирип, саныг чованыр, кижини, бөлүүн кыжи болду. Вастер При-балтика чурттарынын, Бол-гариянын, Венгриянын, Хор-ватиянын, Македониянын, Албаниянын парламентарий-леринде аңгыда, француз-тар-биле, эр ылангыс дээр-ки Жан-Пьер Вормс-биле дик чок харылаа тудуп ал-дывас.

Биче буурай улустарнын эргелеринин талазы-биле КЕО-юн турун, байлаа-тын дугайында дээрги про-фессор Асбери Эйденин илекпейки сайгарып тура-Литва, Латвия, Эстония чурттарында байлаа ха-маарыштыр дыка наг чү-раа-соот, санал солчуушкун-нары болтувас. Владимир Николаевич Подопригора ийи катан, а мен бир катан сөс алыр жүзүгга таварыш-

тывас. Оон аңгыда бистик-биле кады чоран Федер-ация Чөвүленин алпарды-ны ажилдакчызы Любоов Федорова Болтенкова база илекпейки киришти.

Сайгарып турар айтыры-мысты чедишкениг шит-тирлөөрүнө делегейниң улуг чурттары канчаар-даа аажок үжүр-дузалыг дээр-ти бүгүдөгө билдинир. Бир-тээ, ону бистер онзалал, ылгай көрүп турар болга-нываста, ону чурттар ар-жызы деннелик тускай ту-раалга чокку согулга кыл-дыр демдегел, ийишп тур-гаш чугааладыр.

Бо чылдык июль айныг 7-ден 12-ге чедир болган се-минарын ажил адалтыгы ийлек бистере Эвезас-тын виноградтыг черлерин көргүстү.

Ол чоруп тургаш, хандар сактып алган чүдүлдерин дик дээрге ул чуртун агаар-бойдузу болгаш кижилер, оларын ажилдык. Кайже-даа улуг чорурунга, чуруп, ийишп каан, он-дуг-чингил, билдирбес каала-мо оруктар. Тараа, чечек-чимис солутур айгары-наан, сирип каан ширтеп шыкаш каас шевөр хову-шөлдөре бистинде шыкаш «олдот тугуз» бээр оруктар көктүс чок. Эрни дег тер-лерде оруктары база-ла ас-фальтыг каан. Оруктар, оруктар!... Оруктар оораш, болбеш, согуш шыкаш дорт болгаш каржыр черлериниң бедиктери делем ийлек-терини ишти, кыры-биле чо-руто кылган.

Суурларга барган «көөр» деп сөс эдер дээринге аска элгенес хире. Кайда-даа кызыл кырааларыг, хей кезинде ийи кыт чы-рык, делем бакынаар. Суурларнын ортузунда эрге-ки хевирлиг тар кудумчу-лардыг, хура-хиттиг, ча-дык кызыштар оруктар хажызында чечек-чимис, ро-залар тарып каан таарым-чалыг ораа-суур. Ында хей-ле чүве: салы-маганын, ресторанын, кафе-лер, ба-за-а, солчуустар черлер, Бараан-сараан, аш-чөм ий-

маз язы-буру болгаш өл-бөк, чүге карак даалык-таар. Ында бир бичи бор-бак садыгга 18 чүлү хлеб аймаа садып турар бола-ду. Арага деп чүвениң эдөө-лөр аңа-ла чоран кижини ээрир-ээр, оон ам чу-ну-даа канчаар аайы тып-пайи куруг кара чеге эдөө-рөп каар шыкаш.

Эвезастын шивээрлик кадыр бизнеринге, чодур ногаан бедигаштеринге чоккушпаан тудум виноград шөлдөр төнчү чок дисти-чип чорып баар. Ийе, хар-ны виноград арагазы кыл-тур талазы-биле Франция, Эльзас кымга-даа азыспаан. Ол чериниң чоңунуң макта-на-ла чүвези ол. Шынал-ла, кылдар, алды, кызыл, сарыг, кайдыг аңгы арага-лар чок дээрли. Хундус-даа, Кежээ-лаа французтарны көрүнгө арага салып алган олургулаар. А ээрик, кижилерини чере эскербес, ий-леш-даа тыппас сен. Бир суурга виноград арагазын 1703 чылдан бээр кылып келген кызыгуурлар өг-бү-лени бичи бугурулузунге киридис. Денди бедик дээр-нирлиг бакын. Ында турар дөрт дооскары көрге, ша-чыг чер жүнүн бедик кара-даштыг тейлер саныкка ий-оер. Ону уштап-баштап тур-ар улус өг-бүлениң дөрт кежигүнери. Эскелерин са-нааска дөрт «чир-кара-лар-лыг», бакын-балгатыг, өө-лө-шөчү чок байшыладыг чурттап турарлар. Мез-ки-леп калканнар боор өөрүп, четтиренин дээр-пүтүртүр-даа, сенаторлар-даа илереп турдулар.

Кайгал хамаас эки агаар-бойдуштуг Франция-биле бай-ырышкан. Страбургтан Париж, Швейцариянын ба-за бир улуг хоорайы, Цю-рих, оон соонда Москва та-варып, беш самолёттарга солутур олуруп чораш-терөөн Тывага, Кызыл-га чанып келдим. Олар чү-те-лаа солуттумас!

Владимир КАРА-САЛ, Россиянын Федералдыг Чөвүленин Федерация Чөвүленин депутаты. Москва — Страсбург — Кызыл.

ПРЕЗИДЕНТ ШИРЭЭЗИНЧЕ ЧҮТКҮШКҮН

(Тывага кол кижини болуксаан РДП кежигүнеринин төөгүзү)

Жирновскийниң партияны чер-черде бодунуң төлөөлекчилеринге тускай саваныг чоруткан болгаш Россиянын Либерал-демократтыг партиязында (ол-да Жирновскийниң партиязы) Федералдыг Хууларды дугайында (4-5 кижини), хоорайларын, райондарын губернаторларына, чагырга даргаларына депшилер кижилериниң дааныш 1994 чыл-дын июль 20-не чедир РДП-ниң төң ашарадычы чорудуп бээрин негези. «Хуусаа бетинде» чорудар сонгудалар үезинде РДП-ден Тыва Республика-нын Президентиниң абаан-аулаалык согушту-гарын сөзсөз Александр Кашин Тывага дөдөр то-рупканын «Известия» солу даянаткан. А. Кашин болза РДП-ниң Тывада «бүрүн эргелиг төлөөн» болуп турар. Ол ийи — бичекч хөрөглет бол-гаш чере ычпаш, бугулаазыныг салым-чолуун кижизилдер деп, тел солдунуң тайлыбырдык бижээ. Номдукчулар сонугурап көлүн дээр, моон алаанда материаллы «Известия» солуиан озу-дурган, парладывас.

ТЫВАНЫН ЧАГЫРЫШЫНЫН МАНДАДЫ-БИЛЕ

... Телефон даваазында чугаа чыгып болган чыг-те-жек үн икиртипчи ылаан-ды а шыкаш, бадмалаар кат-тырган-даа болу деп. Кам-бын үнү ири? Александр Кашинин шыкыкыл «Илет, сактыш тур силер бе, Си-бирден келген оол аян. Паралла конференцияны-нын үезинде президентин со-луну артына оурган, оор-тан турар, чоруп хөңүч чок болган» деп. Москваны солунаары 1990 чылда-ла ынчаар бижээ турган.

Оон бээр барык дөрт чыл эрткен. Ол үениң дүрүзүн-да Александр Кашин дык сөзсөз, семирээни шымай, салдаларында алдын өлкө-лөк бээр кестүп келген. Ара-галары база шөгилт алар-лар.

— Ам чугаа шиво чоо-галаар мен. Чай-шөзүн кай-да боор ийи эртенчин 8 шактан эгелеп айдым-ла-дык телефоннаар, оон даваазында — хамык ажил черлерин кезир, ханаар, өлө-лөдү, сургаар, негээр, а кезээ — эпитерик хай ору-дун а акшыны чүдүрүп өлөт бээрлер, ону үдү отузу ар-кык оонаар кижин-дир мен. Бугура аваралында шак мынчаар аяктайп тур мен — деп, ре-анция бүфелинге чеменип олурган үезинде А. Кашин мактап чугаа-лаан.

Москвада үдүр фирманы (будурдуг черин) Кашин амы үеде Кызыл хоорайы төлөөлдү турар Иван-Буру-хемистен садыр ажил-чору дугаар оон эллетип ам-дылар дооступ калган-даа шыкаш. Тыванын пайсы-салдыг үн өзөөлүг көвө-тирени ол садып алган бо-ла.

ды, коньяк-ден араганы уш-туп экекди он. «Ам-ча адиктын сөөдүнде тып ал-дым» деп. Кашин чугаала-нышпаан, адрес айткан кар-тошкалар шыкаш, саванын-нары көрүстү. «Россия-нын Либерал-демократтыг партиязынын арыг кежигү-нер кирип алыр боданын база илерейтеди.

«Вирээни турсакаал кыл-дыр менээ белекке бээр сен бе?» деп айтырдым. «Хоржок, берип шылаас мен, олар шунтузу дараа-лашак дугаарлардыг, кы-рында картошка билет ду-гаары — 46711 ийи» деп харылады. «Силерниң пар-тиялары ол хире хей ке-жигүнер бап бе?» деп со-нуурган айтырды. «Россия-да оларын сань чере ар-бын, а бо дээрге, чүге чөп талакы девизээрлерде ке-жигүнер-дир» деп, харым кызып болду. Эргелеп ча-гырарын хуула мандалып болгаш тускай бижини Ка-шин көргүстү: «РДП-ниң Тыва организацианын бу-дурткедир, партияга чаа ке-жигүнерин хулаа алдыр, эрге-чаргыраның мандалы-даа органнын болгаш өскө-дө организациаларын тө-лөөлөр-биле харылаа ту-дар. РДП-ниң республика организацианын мурнуу-дан ук органныга болгаш органныларга саналдар кижир эргени А. Ю. Ка-шин эрген РДП-ниң Дэди ху-луудун тыпыш тур» деп ол бижикте шыдыган бол-ду.

— Партия талазы-биле укжуктур депшээр-дир сен: РДП-ге бо чылдын мар-тыга кежигү болуп кирген, а июльда бугу республика-га оон төлөө-лекчи болуп баар-дыр сен, Жирновский-нин аки билер сен бе?» — деп айтырды салдым.

— Чоок, 1990 чылда Жирновскийниң сөөдү катан көргөн мен, ол-да канчаар ажырас чүвө-дир, ынчаар-да Жирновскийден ни-тевези алган мен. Ам мен шыкаш, кызып кижилер белин-биле үчелер турар — деп, Александр мактады.

ООН УНИВЕРСИТЕТЕРИ

1990 чылда Александр Кашин Москвага мычарат-ты тиктен эгелээр сорулга-биле келбес. Билдинмес эвес, а ады алгы берген бир ыраакчы кижини (оон фамилиязын маңа адаары-даа чугула эвес боор) Кашин-нин кедриткен турган. Ын-чаарда эрге камгалаар дээр бир агенттилик редакция-зыга ажилдаарын анза сумелээ. (Сибирде кижилерин эргелерин «үрө-п» турар дугайында хей мате-риалдары Кашин Москва-же чорудуп турган.) Иркутскиде университет-тин журналистика факультетиниң дөрт курстарын Кашин дооскан, лаводтук «Ра-бочая жизнь» деп бижин со-луунга ажилдан, ынчаар-да өг-бүлөзү бугун чаш-таан. Оон мергежи шы-жамында — хөп солу-ду, политиктиг үзө-лөдө-лөр, кончаачы арга. Боду-нунуң маңа «политиктиг илекпейки» Кашин мын-чаар тайлыбырлаан: «Ком-мунист тургузугга 15 хар-нында эгелеп хөңүм чок болу берген кижин мен, ол үеде салдылган эгелем, тоталитаризм дээр комму-нист бугу-чурум салды-лаар, ооруга алыр арганы менээ бөбөш».

Сибирдин ол огу бугу черлерин негези идиктери элөп калган. Москвага бол-ган паралла конференция-ларыга Кашин кестүп кел-ген. Ужур-утказы өндүн-мес үш-чүдүрүп айтырлар-чы ол салыр турган Ычан чымчак сандаларга, поли-тиктиг кижилерин деле-гей тайлыбырларына таа-лаа Александр паралла конференцияларынын үезин-де ууду-даа бээр турган. Журналистерини ону шоот-кан каткымас. «Балаганов» деп шөлөөлөндү даа Алек-сандарны ажилдылар. «По-сезин» чыгыш Эугаар бо кызыг кончүт лууду бж. кийи кызым деп, паралла конференциязынын сөөдүнде ол бир катан мактанган. Кайжаалар, мергээр та-лазы-биле Кашин териниң талазы мөстөр. Бир катан чөп алаанда үчө эрбеп оон кызыпчыг көсөлдөп аянып салып олурган кыргыттар, ол тарыкчы берген Ача, мөөсөйгө кызып эгетээр, армекчөк ашыкы Кашиниң ойлап ап олмурагы кайга-лап белин кыраан! Ону ын-чаарда тыгга үтүр өткөзөөр.

Кашин оон сөөдүнде кат-тыпчы, хөңүмүң, оон менээ дык мактап чү-буулаан, көөр биле кижини эвес, а ады алгы берген бир ыраакчы кижини (оон фамилиязын маңа адаары-даа чугула эвес боор) Кашин-нин кедриткен турган. Ын-чаарда эрге камгалаар дээр бир агенттилик редакция-зыга ажилдаарын анза сумелээ. (Сибирде кижилерин эргелерин «үрө-п» турар дугайында хей мате-риалдары Кашин Москва-же чорудуп турган.) Иркутскиде университет-тин журналистика факультетиниң дөрт курстарын Кашин дооскан, лаводтук «Ра-бочая жизнь» деп бижин со-луунга ажилдан, ынчаар-да өг-бүлөзү бугун чаш-таан. Оон мергежи шы-жамында — хөп солу-ду, политиктиг үзө-лөдө-лөр, кончаачы арга. Боду-нунуң маңа «политиктиг илекпейки» Кашин мын-чаар тайлыбырлаан: «Ком-мунист тургузугга 15 хар-нында эгелеп хөңүм чок болу берген кижин мен, ол үеде салдылган эгелем, тоталитаризм дээр комму-нист бугу-чурум салды-лаар, ооруга алыр арганы менээ бөбөш».

Сибирдин ол огу бугу черлерин негези идиктери элөп калган. Москвага бол-ган паралла конференция-ларыга Кашин кестүп кел-ген. Ужур-утказы өндүн-мес үш-чүдүрүп айтырлар-чы ол салыр турган Ычан чымчак сандаларга, поли-тиктиг кижилерин деле-гей тайлыбырларына таа-лаа Александр паралла конференцияларынын үезин-де ууду-даа бээр турган. Журналистерини ону шоот-кан каткымас. «Балаганов» деп шөлөөлөндү даа Алек-сандарны ажилдылар. «По-сезин» чыгыш Эугаар бо кызыг кончүт лууду бж. кийи кызым деп, паралла конференциязынын сөөдүнде ол бир катан мактанган. Кайжаалар, мергээр та-лазы-биле Кашин териниң талазы мөстөр. Бир катан чөп алаанда үчө эрбеп оон кызыпчыг көсөлдөп аянып салып олурган кыргыттар, ол тарыкчы берген Ача, мөөсөйгө кызып эгетээр, армекчөк ашыкы Кашиниң ойлап ап олмурагы кайга-лап белин кыраан! Ону ын-чаарда тыгга үтүр өткөзөөр.

Кашин оон сөөдүнде кат-тыпчы, хөңүмүң, оон менээ дык мактап чү-буулаан, көөр биле кижини эвес, а ады алгы берген бир ыраакчы кижини (оон фамилиязын маңа адаары-даа чугула эвес боор) Кашин-нин кедриткен турган. Ын-чаарда эрге камгалаар дээр бир агенттилик редакция-зыга ажилдаарын анза сумелээ. (Сибирде кижилерин эргелерин «үрө-п» турар дугайында хей мате-риалдары Кашин Москва-же чорудуп турган.) Иркутскиде университет-тин журналистика факультетиниң дөрт курстарын Кашин дооскан, лаводтук «Ра-бочая жизнь» деп бижин со-луунга ажилдан, ынчаар-да өг-бүлөзү бугун чаш-таан. Оон мергежи шы-жамында — хөп солу-ду, политиктиг үзө-лөдө-лөр, кончаачы арга. Боду-нунуң маңа «политиктиг илекпейки» Кашин мын-чаар тайлыбырлаан: «Ком-мунист тургузугга 15 хар-нында эгелеп хөңүм чок болу берген кижин мен, ол үеде салдылган эгелем, тоталитаризм дээр комму-нист бугу-чурум салды-лаар, ооруга алыр арганы менээ бөбөш».

лери канчаар мегелээр, хей акшы олардан ойнап аларын хөрөп, ук «мерге-жилдин» кажыдып бөзүн илерептер чаксан. Ындыг аргага каян, канчал, наая өөренип алганын сонугурап айтырдым. «А, ха, ха! Кө-рөп ойнаарың, мөргөйлө-жиринге спортта бөзүн ар-тык ынак кижин мен» деп алдырды он.

Удаваанда Кашин көзү-бөйи барган чүве. Салды-лаары хоругду чуркытар-ны ынчаарда оон салып тур-ганын удаваанда эскерди-лис. Ол чуркытарда үчүгөн чанактаг хөрөкөктерин көр-гүсөткөн. Харын ында туу-лаа бар: оларны көргөн ки-жиниң күсүкүз келир. Оон сөөдүндө кышык үеде мет-рога укжуралык бердинис. Оон асылдан коньяк чыды кустуруп турду, чиримтин чү дээр! Тонунун карма-нында арбын акша уштуу келеш: «Сайгарып деп чү-ве бо-ла болгай, Болгария-дан хей синареталар экте-леш, улуг өрткөк чедирип алдым» деп база-ла аажок мактады. Ынчаарда Кашин-чыан мен: даштыкыдан кел-ген салдыкылдыр бодун мактанары эгелеп болган.

БИСТИН СОЛУВУСТАН — СИЛЕРНИНГЕ

— Эрге камгалаар дээр элденги кижилерге 1990 чылда ажилдан берип тур-ду. Ону политика-дыр деп санап чордум. Ол кижиле-рин ам кайда? Ыржым мо-жуга чурттап тургаш, чүве-ниң укжурга билеп алдым: толаргай программалык ки-жи-биле кады ажилдаары черде келдинир. Оон ынаа, октябрь болушкуну-наанын сөөдүндө политик-тиг илекпейки чорукту өскүдүрениң үези келген — деп, Александр ам чугаала-лаан.

«Тывада орус хөргө-риниң бети-ле дие, орта кезин Жирновскийниң дөткөн, биче хөрөглет ажил-чорудууда дөш тур-жум турар. Национал авто-номиялардан ойталаары, Россияны губернаторлар кыл-тыр чыгарын олар күзөп турар ийи деп, багытчан-ны Кашин ам-даа ораддан-пышаан.

ИЕНИН МЭЭН ХОМУДАЛЫМ

Сааттыг хөрөкөк кижилерге таварып турар бер-гелер дугайы бижикседим. Сөөлү үеде тыва хөрөкөк-териниң хей божувастаны-нда солуннарда бижип ту-рар боор-дур. Чылдагааны үениң бергедизи деп билеп турар бис. Ынчалза-даа бис-тин Тыва Республикаыстың чоңу кончүг эвөш саным болгай. Оон учурунда саат-тыг хөрөкөктерге кичээ-гейни улгатырары, оларга бугу талазыг таарымчалыг байдалыг тургузары тон чугула. Ындыг турбуке, көдээ черлерде сааттыг хөрөкөктерге санып салдыш-кын эмчилерин талазында кошкак деп билит турар мен. Сааттыг хөрөкөк кижини бугузу чедир үеде та-вуттуур телү дээр күрү-не мурнууга улуг хары-салталыг болуру чугажок. Ону чедир билбей чоруп ийикпе азы ишле бергени-ге чоргарлаамас, харын-лаа ол чаш төлөм кайгы-бир адал-биле адырдып аларын болган чоруп анык кепээ-женер база бар боор чүвө-дир. Иштели бергенине чоргарал чорза-даа, ол чаш кижиниң кыдыкшыл чүдөн хамаарыштыр чедир чугаалай, билбей-даа чо-дуу улугулар туруп олур-ду. Ынчангап черлерде эм-чилер сааттыг хөрөкөк-териниң уетке ап, чогуур сумелерин үргүлү бээр черде артык эвес, ону эм-чилер кылып-ла турарлар. Ынчалза-даа бо ажилда чеп-тестеп хей-дур. Чүд дие, иштиг хөрөкөктер «ар-биде» хөрөкөктер омыла-ды «чешпикине» чылдык кожуун төчү киреп, оон биолетель ап турарында болгаш мапича «техника» чедилгенде (автотус чогуу-лаан) таарымчалык ма-ниязынга олтурупкан чо-руп тураанда.

Сааттыг хөрөкөк кижини нормалдан ажыр хей кижин олуруп ал

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Өзүр кожунууну Сагы суур ыдыг-кызыгаар чөдө чыдар да болуучу шаабиле жөжүк чөдөр суурларын бирээни. Мында болуучу эртенге амьдыралы, ажал-агыны-биле калдык солун кижилер чок дээр. Оларда школада хоочун башкы, 60 харын апса-даа, чаптарын кижилеринде, өөрдүнгө уугу-хуузу берип чоруу, аныктарын дагыныкчыны Бичи Даваевич Монгуш хамааржыр. Ам оон кезге айтырларын салып, помчукларын бо солун кизи-биле таныштырай.

— Бичин Даваевич, башкы кижиниң өңө Базымнарын, мергесиниң калган чеди ап, кайды школарда ажалдап чоран селер?

— Шаанда кижилер дыка чуткулдук, кызымак чораннар. Мен 1946 чылда Сагынчың өңө чада школазын дооскаш, 1952 чылда Хандагайтыга 7 чыл школазын доозуп, оон улаштыр Кызылга башкылар билин бедир институтка 6 ай жууаалыг тур курстар дооскаш, Чаа-Суурга өңө класс-тарга башкылар турдум. 1958 чылда өөредилгем уламчылап, башкы училищенин доостум. А 1964 чылда Кызылдың педагогика институтуну тыва дыл, төөгү факультетин доостум. Оон бээр, 1952 чылдан бо хүнге чедир 42 чыл иштинче Чаа-Суур, Сагы, Хандагайты, Солчур, Вора-Шай школарынга 16 чыл директорлар, өөредилге эргекчилер, 26 чыл дургузауда өңө класс-тарга башкы, 5-11 класс-тарга тыва дыл, төөгү өртемдерин башкылар келдим.

— Күп-ажыкча эртенге оруунар дыка-ла солун болуш хайымгы. «Корбон чыга» чок, кордурбон хонза чок» деп болур, улус өөрдүлгенин эгезинден амгы үгө чедир өскерилгелерин, чаартылгаларын, эки-багай

— Россия Федерациязын-даа, Тыва Республиказын-даа бо талазы-биле үнүп турар хойлулар бар-дыр. Ыччала-даа оларнын күүсеттерин механизми чедир ажалдыттырмай, үден чылды каар боор чүве-дир. Чижээлээрге, башкыга болгаш өөреникчиге бот-чогалдыкчы ажалдаар үени бээр деп-ле турар, а херек кырында номнар, программалар ам-даа артык чүдүлгөн адырлыбаан, аар болгаш берге бооп артпшына хевээр. Аргалыг болза школарын 5 ажыл хүнүг не-делейе шилчилер алы-зында болза эки. Чүге дээр өөреникчилерин ыко-ладан үнери, 9-ту дооскаш, каалтарды дыка хой апар-ган. Оон ол чаш кижилер кылдыр чүве тыппас, өрте угулду, кем-херек үлүг-дир чоруктуу оруучсе-даа кирери бар боор чорукчу-чылдыр. Бистин республи-кага Тыва тогузун ангы өөредир эртермин программалар киирер, ол талазы-биле өөредилге номнарын тургу-зарын, үндүрерин үе негей берген, болуучу тогузун

— Амгы үениң өөреникчи-лериниң эки талаары си-лерниң өөренип чорал үе-нерден ылгалдыг болуп турар бе?

— Ийе, чугаа-доомаа дыка сайзырангай, тывыкчы, ты-вынгыр-дыр, сөз курылары хой. Кичээлдерге ыдыг урулгар-биле ажалдаарга чик-даа, солун-даа боор-дур. Урулгарын ойнары бо үениң ажал-амьдыралы-биле холбаалыг болуп, олар-нын салым-чолуна салдар-дыр боор турар деп өскер-дир мен. Чөдө урулгарын озулдун кончут дүргөн бол-гаш, өскертпимей баар чүдүлгөр хой боор турар деп билдир мен, ичтинаш чам-дык ада-нелер урулгарынн кижизилдигине күш чет-пел баары шын, башкы-лардан көзү дуза дилээрн чагыт эвес.

— Хар-назынчар улга-

— өөренимесе ооң соонда чур-тун, оон эртенге үениң, ке-лир үениң канчап сайгарып, билип алырыл ам ынчеш?

Кижизилдиге талазы-биле мээң бодал чоруурум — ала-нениң ажы-төлу дээш хар-ыскалган чөдө бедирлер эргекч апарган, оон башка школага урулгарын көргө оода бижирдем демир-үжүү, кидыраажы чок көр, на-жыт эвес, аратан-даа илжинке боор-дур. Тыва улусу чагай чачылдарын өөредип, кичээлдерге ки-рер, ажылап турары кижизилдиге улуг салдарыг, түнөөдиг болуп, чүгө улуг кижилер бичилер мурнуга ол чүдүлгөн албан күүсе-ди, сагап чоруу болуучу-са чагай салдарыг болуп деп боодаар мен.

— Амгы үениң өөреникчи-лериниң эки талаары си-лерниң өөренип чорал үе-нерден ылгалдыг болуп турар бе?

— Ийе, чугаа-доомаа дыка сайзырангай, тывыкчы, ты-вынгыр-дыр, сөз курылары хой. Кичээлдерге ыдыг урулгар-биле ажалдаарга чик-даа, солун-даа боор-дур. Урулгарын ойнары бо үениң ажал-амьдыралы-биле холбаалыг болуп, олар-нын салым-чолуна салдар-дыр боор турар деп өскер-дир мен. Чөдө урулгарын озулдун кончут дүргөн бол-гаш, өскертпимей баар чүдүлгөр хой боор турар деп билдир мен, ичтинаш чам-дык ада-нелер урулгарынн кижизилдигине күш чет-пел баары шын, башкы-лардан көзү дуза дилээрн чагыт эвес.

— Хар-назынчар улга-миссияларынын мурнуна ол кандидатураларын өң дээрлерин шилип алыр сорулга салдынын турар. Албан деп байдалга чоруттунар тургаж, кара кештиг кижилериниң төлөөлөрүн баштай ажалда хүлээп алыры илереп турар.

— ДУЗАЛАМЧЫ АБУ-ДАВИ, Американын Каттышка Штаттары Иемн Республикага 800 муң тонна тарааны дузаламчыга берг дугайында шийтинери хүлээп алган. Ол дугайын Иеменин Хандырылга бол-таш саяды министри Рахман Абдел Кадер медгезээнин Сань радиоуз дыңнаткан.

— ВАЧЫТТЫГ ВООЛАШКЫН, Контго экономикаын бергездеш-кинирине таваржыл, белен эвес үелери чурттап эртип турар. Оон-биле чергелештир «илбичи-шилчи» кижилерин байдалы база нарын-даан. Оларнын элдегити хуулаазы мергесжил Африканын чурттагыч чонугу хундугтелин чаалап алган. Чоокку хүнерде шериг ал-банындал халажыл келген 30 харлыг Массамба деп оол илбилээр дайын пистолет-дайы Бразавильдин бир кварталнын чурттагычларынын аразына үстүк оран-нын улуг күнтери-биле бы-жы харылаашты кизи 1 сураткан турган.

— Ол коргунчун чүдө болганга дээр болза шеригдеп келген оон оон 60 харлыг илбилээр төрөп олге «бак күлөө» чорудуртарга шериг албан дужаалымдал хуусаа бе-тинде хосталып келгенин ол-дур деп караан. Ол хай-бачыттыг боолашкынын соонда, кайтамчы күчү-шмалдыг, хуулаазы, тар-бычы кижиниң амы-тынынга бичи хенжиг коргудуу кан-чал чедип кааптар чор деп Массамба элденсинип, кай-гап калган.

— Илбичиниң 11 урулгары өскүс артканнар. Мурнуу Африканың чурт-такылары сөөлүг ай дургу-зунда күрүнө албан черле-ринге ажалда хүлээп алыр дугайында миллион ажыг бидиршишкенин кирген. Янзы-бурү албан черлерин-де болгаш ведомстволарында 11 муң кизи ажалдаа чө-дөр хостуг болуп турар ду-гайында Чаактын дыналдыг үнгөн соонда ажалда хүлээп алырынын бидиршишкенин көрдү.

— Тускай квалификация ко-делиг ажалдап турдулар. Школа 60 чыл иштинде муң-муң өөреникчилерин караан ажалды, оларны амы-дыралын узун оруучче үдөө. Школаның доозучу-ларында калдыг мергесжил-диг кижилер чок дээр!

— Булуң-Терек школазы-нын коллективинге, ала-нелерге, бүгү өөреникчилеринге байрлап таварыштыр бис. Өң өг-бүдестерин мурнуулан байыр бедирерин «Шын» солун даамчыштыр дилеп ор бис.

Кижеймаа САРЫГ,
Савелий САРЫГ.

Каа-Хем кожунда Бүрен.
Хем суур.

Улуг урууус-биле ортуу урууус бистин изивис изеп, башкы мергесжилди шилип алган, Улуу Кызылдын башкы институтунуң оруо дыл факультетинин 4-кү ку-рузунда, ортуу — өңө класс-тар башкыларынын факультетинин 1-ги курузунда өөренип турарлар. Оларга чөдө чоргарламас арга-ла жок бис. Бичин урууус 4 класс-та эки демдектериг өөренип турар. Башкы өр-темини шилип алган уруу-лары мергесжилге ынак-шыл, бистин орууусту уламчылап, чонун ажы-төдүн шын кижизилдерине чөдө часпас боорлар деп бүзүрөөр бис.

— Бо үеде калдыг-даа кизи политиканы ажа бас-нас апарган үе-дир, селер төөгү башкы кизи Тыва-ның Дээди Хуралының депу-таттары калдыг ажал-дыг кичээлге салза эки деп боодаар селер.

— Ийе, шынла-ла, поли-тиканы кизи бүрүзү со-нууруу апарган үе-дир, шын, меге-даа болза сайга-тар мен дээр. Бодум хуума Тыва Республиканын Дээди Хуралында 32 сонгуктап депу-таттарымыс көдө мал-чынарнын амьдыралычче, ака-шалыкчычче кичээлге салза эки деп боодаар мен. Чүге дээр бистин републи-канын кол ажал-агымы — мал ажал-агымы болгай. Малчынарнын ажылы, амьдыралы ам-даа дыка берге, калдыг-даа чингеле чок-тур. база башкыларын шалынын өстүрер талазы-биле ажалды көрзе калдыг били деп боодаар-дыр мен. Чөдө ычаш, кижилерин амьдыралын экижидер дээр

— Бо үеде калдыг-даа кизи политиканы ажа бас-нас апарган үе-дир, селер төөгү башкы кизи Тыва-ның Дээди Хуралының депу-таттары калдыг ажал-дыг кичээлге салза эки деп боодаар селер.

— Ийе, шынла-ла, поли-тиканы кизи бүрүзү со-нууруу апарган үе-дир, шын, меге-даа болза сайга-тар мен дээр. Бодум хуума Тыва Республиканын Дээди Хуралында 32 сонгуктап депу-таттарымыс көдө мал-чынарнын амьдыралычче, ака-шалыкчычче кичээлге салза эки деп боодаар мен. Чүге дээр бистин републи-канын кол ажал-агымы — мал ажал-агымы болгай. Малчынарнын ажылы, амьдыралы ам-даа дыка берге, калдыг-даа чингеле чок-тур. база башкыларын шалынын өстүрер талазы-биле ажалды көрзе калдыг били деп боодаар-дыр мен. Чөдө ычаш, кижилерин амьдыралын экижидер дээр

Галина КУУЛАР,
Сагы школазы.

РАЙОН МАЁВКАЗЫ

Эрэн кожунун ажалды агылдарын чартык чылда түнөөн байрлары ырдик чылда хелбел шыгыт Керен-Хөлдүн девискээринге болуп эртен. Байрларга Тыва Республиканың Президенти болгаш Чазаный адми-нистрациянын удуртучу-зу — күрүнө секретары В. С. Очур-оол баштаан элээн каш районнар чагырыкчылары болгаш сайттар, эргелдер даргалары киришкен. Кыска митинг-хуралды район чагы-рыкчызы Е. К. Калга-Хөв ажиткаш, мурнакчы малчы-нар, чолалачылар, башкылар, эмчилер, хоочундары өртек-тиг шаңдалар-биле шаңдаан.

Шаңдалар чоруп турар аразында районун уран чүдү-дүн мастерлер, Кызылдын уран чүдү училищенин сургу-уларын, сургагыг ыражы Кежиктиг Төмүр-оол болгаш Танды кожунунуң бөлүк ыражылары, таны-самчылары түмөн чонга аян тулуп, солун концертти көргүскен-дер.

18 чүгүрүк аттардан бирги черин Адыс Шимит-Хөвүн арыл эртин, ийгилигине «Чаа орутун» мурнакчы малчыны Эрес Хайнын азыл көзү, шары шаңдаларына тэле-тиг болганар. 64-түд хуре-жиге бирги черин Ак-Эржиг-тен Игорь Шожулча ээлеп азыл, 17 хар чедир 32 мөгө-өгөрдүн анык мөгө Очур Доогак шүгүлгө ирт-биле шаңнатканнар.

Нитизи-биле маевка чүгээр эртен. Чүгө чүгээр эртен дээрге байрлар кезээн эмди эрттир уадыр шөйлөк. Ми-крофон улуг даргалар турда ажалдан турган. Олар «дээр» бергенин соонда хуреш үе-зинде шууг ажалдааннар. Анык, уугу-даа мөгелер ху-рештерине район даргалары-дан чагыс-лаа дарга көзүл-бэнииле, көрбөзүнден ми-крофон турук, мыл-хаал ажаллап, хурештериниң эгези кончуг организм чок эгез-элинге чон хомуданын илере-дип турду.

Садыг аймаа арбын, элбек болган. Баскан быштак, дүл-ген даглан, тараа, ааржы, өрөме, дүлген эт дээр, чүңү чок дээр. Хуреш орту кирип чорда коммерсантлар арага бөдүү сатканы багай болду. Кызыл-оол КУУЛАР,
Бай-Даг.

ХИТЯЕВКЕ БИЖИП БЕРГЕН

Чоокта чаа «Шын» солунга үгөн Кежик-оол Чөвөениң «Боду-Бидир» деп фелетон орунунга бижээр чүдүн бүрү-ү-биле дегнишкан, оон «маздыры» Г. Г. Никитинин база бир «чагыртыры» анаа несекесиди.

Эртен чылны алы дугар микрорайонга № 143 чуртал-га бажынын тулуп турдуус. Ол бажын улуг-даа эвес — ийи вал чурттаар бажычы-гаш чүве ийи. Санхиткитиг ажалдары анаа Коветин бригадасы кылып турду. Ма-териалдар чедешинден ажал орта шуудавай, барык сес ай «чүшүктүтүм» келди-вис. Ыччала-даа ажалдык-ты бурун доозуп, Никитинин удуртуп турганы капитал ту-дуг килдизине дужаган бис. Сес ай иштинге ажалдан ажы-вас сес миллион ийи чүс бежен ийи муң рубль болуп чүве.

Ол бажынын ичын ажы-лапта кийрген. Оон девискээ-рин аштап, арылган. Чыл-дылга шүтүмүн кириер онгар касык — шоолуг ханы-даа эвес. Хөй-даа дооруз чимээл. Онгары делю дугарга до-вураткып чүдү бир кезин ар-тып калган. Ол ам чөдө-биле девискээ берген. Чоокта чаа билгенине: ол ийи вал чурт-таар бажынын девискээри-ден ийи муң кубометр доу-вур болган.

Ийна ол трактористин ка-жарлап алазынын ийи эл-лешкенин шын эвес кылып алганын эскерип кааш, ынаар далаажыкан. Ычан ДТ-75 деп тракторларга ко-жар алазынын кырында принципци кизи олурар тус-кай олут база турган. Анда-зынын ийлер тускай руль-дуг.

Агроном тракторну тур-гуспайн-да, андазын кыры-че үе халаан.

Тракторист (оон адын адааш канчар үстүдө адаан улзузунун аразында бар чүве) эскерип чоруурга, дөрт дугар скорос-биле чик чоруп турган трактору уг-бастай берген. Үш дугар-ык шилчээ. База хоржок. Дөш өрү ууу ораным ол-дур деп болаш ийи дугар-ык кирген. Дөңгүл-ле шөш-пүртүп орам мындыг.

Канчанташ-ла хая көрүп-терге, андазында принципци орап чедер Буктуг-Чадыр-нын сарыг азыс бажы авы-раа берген бо олурган. Угаан-кут кайла боор, ша-нда-ла баштап уштунуп чаш-тай берген. Кабиндан үе халаанын беизин эскербез.

— Аза-аа! Мээң соомал келди-ле! Эшөрөөр, — деп ар-гы-бажы ак тос апарган бри-гада төвүнге алгы-кышы-зын төдүп, беш километр че-рге чөдө сыр маң-биле чет-кен.

Ээлгек манап хонуп чы-дан трактористер корткан эжинге соок шай берип, пат боорда оокуктурал алганнар.

Трактористин кабинадан үе халааш, караңгыче ши-меш лезин агроном эскери-кан. А трактор бүгү күжүн үндүрүшкөн, калдыр эл кайы сен дээр, чүткүл-де орган. Уруг эгинжеке бар чыдарын билеп кааш, андазынын чөдө халдыр долгап киришкен. Мотор чүш чөтпейн, шүжүгөйин чоруй өжүп калган. Анда-зында дүже халааш көр-гө, эгинжеке каш-ла метр четпаан болган.

Аза-бук дугайында бодал чоруурга шак ыдыг база болчулар-дыр.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Чоокта чаа «Шын» солунга үгөн Кежик-оол Чөвөениң «Боду-Бидир» деп фелетон орунунга бижээр чүдүн бүрү-ү-биле дегнишкан, оон «маздыры» Г. Г. Никитинин база бир «чагыртыры» анаа несекесиди.

Эртен чылны алы дугар микрорайонга № 143 чуртал-га бажынын тулуп турдуус. Ол бажын улуг-даа эвес — ийи вал чурттаар бажычы-гаш чүве ийи. Санхиткитиг ажалдары анаа Коветин бригадасы кылып турду. Ма-териалдар чедешинден ажал орта шуудавай, барык сес ай «чүшүктүтүм» келди-вис. Ыччала-даа ажалдык-ты бурун доозуп, Никитинин удуртуп турганы капитал ту-дуг килдизине дужаган бис. Сес ай иштинге ажалдан ажы-вас сес миллион ийи чүс бежен ийи муң рубль болуп чүве.

ДАШТЫКЫДА БОЛУШКУННАР, ФАКТЫЛАР

«ААС-КЕЖИКТИН МАГАДЫЛАНЫ»

● ПЕКИН. Кыдатта өг-бүле планаашканы чонуну амьдыралын аас-кежиктиг болгаш тодуг-доога болдулар сорулганы салып турар — деп, Күрүне Чөвүлелинин кежи-гүнү, өг-бүдене планааш-таалазы-биле күрүнө комите-диниң даргазы Пэн Шюань кыйгырган. Ол программаны хамаарышкан. Бүгү кылдат хуралында чүве чугаалааш, көдө черлерге «Эвээш уруг-лардыг болуу» аас-кежиктиг болурунун магадылашы деп программаны ботгандырып чорударын дегинирине тус черини эргеч-чагыргаларын кыйгырган. Ол программаны 1990 чылдан эгелеп Чаясу провинциянын Инфчэ уездиге шенделе кылдыр чорут-кан. Тараачынар ортузунга медицина билиглерин пропагандалаарында аныкта, оларны көдөз ажал-агынын чорударынын чаа аргаларына га база өөредип турар. Манаа материалдыг дегиниче уугу-рольдү ойнаан: чангыс уруг-дуг өг-бүдөлөр чингеселдеп чөвүлелерин болгаш эне хон-вар дөң көдөз ажал-агыг материалдарын алганнар.

● БОДУНУ ХӨӨРЖУДУГЕЗИНГЕ, ЧОРААНЫ ДЭЭШ

● ПРЕТОРИЯ. Мурнуу Африканың чурттагычы Майка Якобс Котче «Боду-нун хөржүдүлгезинге» чо-рааны дээр 8 муң ранд ажа-рааны (АКШ-тың 2,2 муң доллары) төлөөр апаар. аян 14 ай иштинге кара-бажыга олураар. Ол ычаш «өлгөн» соонда камгаламга алыр 20 муң рандыны шын эвес ала-ганны дээр оуну катап эгидер уянуруг.

● ИХАНЕСИЧТГ ХОРААНЫН ЧОКТА ЧАА БОЛУП ЭРТКЕН СУДУ ШАК ыдыг шийтедиле үндүргөш, судаттыгарын кижиге «ховар дээр бузурукчу» деп характеристиканы берген 28 харлыг Майка Котче бо-дунуң буруузун доозуу-биле билинген болгаш кылган үгүддигин ханы медегер бил-дин, сагыш-сеткили дүвүрер, муңгадал, хиличкетенип, сарым чок чүве кылганын мининиң турар.

1988 чылда Майка шажын-чүдүлге бэураар шериг хөрзөн эртинеринден ойталар деп шийтерилген алган. Ыччала-даа ол дээр аас-дыл үндү-рүп, судза барып хөрзөн кордуруп турарында түвек-синиң турарын дунмасынга чугаалаан. Өг-бүдө чөвүледи-нинге Майканың дунмасын Пинтер «акымынын орунуга шериг хөрзөн мен эртинергеш келдир» деп санал кийрген.

ШКОЛА — БИЧИИ ДЕЛЕГЕЙ - ДИР

(БАШКЫЛАРНЫН САКТЫШКЫНЫ)

Чоа-Хөл кожунда Булуң-Терек школазы май 21-де болуучу үндөштинин тургустунганында бээр 60 чыл оон демделгезин.

Өг-бүдө-биле ол школа-га хып дөң анык чылдары-выста ажаллап, ол сууга 11 чыл иштинге чурттап келген бис. Суурнун чурт-такылары аажок хундүлээр чед, биче сеткилдиг, дузаар-гак аажы-чачыг чон деп чурттап келген чылдары-выста билген бис.

«Школа — бичини делегей-дир» дээин-ле чөп. Школа бурзууде чагай мээш-шы-нарыл, бажыг турштугу башкылар хэй. Олар оолтар, урулгары кижизилдиг, өөрдир сорулганы салган.

Ол школага бичини чаш-тарны өөредип, кижизидер аас-кежиктиг болган бис. Бирээвиң өңө класс-тарга, өс-көс тыва дыл, чечен че-калда башкылар турдуус. Школаның ичынчы коллек-тивтиң эң-наыралыг, ажалды-гыр коллектив чүве. Булуң-Терек школазында эки анык-лы, хөй-нитичи чоруп-би-ле ытгалып, кижизилдиге ажалынга арга-дуржулгазы беизик, башкылар ажалынга бердинген, өөреникчилер-иниң шынчы өңүктөрү болуп чоруурлар бар. Оларга Той-нур-оол Монгуш, Мартемьян Менниг-оол, Оолак Монгуш, Владимир Кыргыс, Кара-кыс Кыргыс, Эвик Лапка, Кызыл-оол Лапка болгаш өс-көлдөр-даа хамааржыр.

Төрзөн школазын доос-каш, катап школазынга бо-дууну мергесжилганы айы-шы биле ажалда берген анык башкылар ында бар.

Ол школага хөй чылдар иштинде үре-түнөөдиг ажалдап чоран, ам бистин арыкташ чок, хоочун эш-өөрүсү турганын сактып чорур бис. Оларнын арга-дуржулгазын өөренип тур-дуус. Хоочун башкылар боттарынын арга-сүмезин беизик берип, башкылааш-кынын нарын айтырлары-нын күзөлдүн-биле дамчы-лып берип чораннар. Олар өөреникчилерге бажыг би-лигиниң бээр база өөрдилге-кижизилдиге ажалды экинжидер, школага хун бу-рүдө сагыла-чурумну бы-жыг тудар дээр дыка негел-

Кижеймаа САРЫГ,
Савелий САРЫГ.
Каа-Хем кожунда Бүрен.
Хем суур.

БУКТУГ-ЧАДЫР

◆ Болган таварылга ◆

Чер-чере чоруп чоруурга аза-бук-биле холбошкан ди-рингит черлер бар джигир чугаалар дыргын тараан боор чорду. Амы-хууда ажа джигир чорда Буктуг-Чадыр-га чоруп чөдө бергеш, азын баглаашка баглааш, ынаар аңгыста тракторлар-ны ажалдап турарын ма-риктарынын чырын барым-даалап шийчидеп олурган. Бир тракторнун дүргөн деп чөвүрүн ол кайган. Өскө-лөр чангыс долган чала-жы чорда ол ийи долгангын турар болган.

Ийна ол трактористин ка-жарлап алазынын ийи эл-лешкенин шын эвес кылып алганын эскерип кааш, ынаар далаажыкан. Ычан ДТ-75 деп тракторларга ко-жар алазынын кырында принципци кизи олурар тус-кай олут база турган. Анда-зынын ийлер тускай руль-дуг.

Агроном тракторну тур-гуспайн-да, андазын кыры-че үе халаан.

Тракторист (оон адын адааш канчар үстүдө адаан улзузунун аразында бар чүве) эскерип чоруурга, дөрт дугар скорос-биле чик чоруп турган трактору уг-бастай берген. Үш дугар-ык шилчээ. База хоржок. Дөш өрү ууу ораным ол-дур деп болаш ийи дугар-ык кирген. Дөңгүл-ле шөш-пүртүп орам мындыг.

Канчанташ-ла хая көрүп-терге, андазында принципци орап чедер Буктуг-Чадыр-нын сарыг азыс бажы авы-раа берген бо олурган. Угаан-кут кайла боор, ша-нда-ла баштап уштунуп чаш-тай берген. Кабиндан үе халаанын беизин эскербез.

— Аза-аа! Мээң соомал келди-ле! Эшөрөөр, — деп ар-гы-бажы ак тос апарган бри-гада төвүнге алгы-кышы-зын төдүп, беш километр че-рге чөдө сыр маң-биле чет-кен.

Ээлгек манап хонуп чы-дан трактористер корткан эжинге соок шай берип, пат боорда оокуктурал алганнар.

Трактористин кабинадан үе халааш, караңгыче ши-меш лезин агроном эскери-кан. А трактор бүгү күжүн үндүрүшкөн, калдыр эл кайы сен дээр, чүткүл-де орган. Уруг эгинжеке бар чыдарын билеп кааш, андазынын чөдө халдыр долгап киришкен. Мотор чүш чөтпейн, шүжүгөйин чоруй өжүп калган. Анда-зында дүже халааш көр-гө, эгинжеке каш-ла метр четпаан болган.

Аза-бук дугайында бодал чоруурга шак ыдыг база болчулар-дыр.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.